
Розділ 1

Теорія та історія культури

Part 1

Theory and History of Culture

■ <https://doi.org/10.31516/2410-5325.065.01>

УДК 1111:101.9(37)Аврелій](045)

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор кафедри філософії і політології, Харківська державна академія культури, м. Харків

rv2000k@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7153-8172>

ОБРАЗ БУТТЯ-РІКИ В РОЗДУМАХ МАРКА АВРЕЛІЯ¹

Зазначено, що філософи-стоїки у своїй концепції світу, у розумінні природи в окремих положеннях солідаризуються з ученням Геракліта про суперечливість і плинність усього існуючого. Найадекватнішим у цьому розумінні є метафоричний образ буття як світової ріки, стрімкого потоку природних стихій. Марк Аврелій аргументовано і переконливо доводить, що перебороти страх від сприйняття фактів постійної змінюваності буття можна лише вдаючись до здорового глузду, звертаючись до логіки діалектичного розуму. Якщо людина усвідомлює природну необхідність, вона набуває статусу вільної істоти, має змогу вільно розпоряджатися своїми можливостями й намірами, робити вибір у перебігу життєвих ситуацій. У контексті раціоналістичної етики філософ радить достойно жити в тих історичних обставинах, які випали на долю людини.

Ключові слова: *природа, людина, буття-ріка, життя, смерть, розум, почуття, доля, час, вічність, етика, стоїцизм.*

Н. В. Дьяченко, доктор философских наук, профессор кафедры философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ОБРАЗ БЫТИЯ-РЕКИ В РАЗМЫШЛЕНИЯХ МАРКА АВРЕЛИЯ

Отмечено, что философы-стоики в своей концепции мира, понимании природы в отдельных положениях солидаризируются с учением Гераклита о противоречивости и текучести всего сущего. Наиболее адекватным в этом понимании является метафорический образ бытия как мировой реки, стремительного потока естественных стихий. Марк Аврелий аргументировано и убедительно доказывает, что преодолеть страх от восприятия фактов постоянной изменчивости бытия можно только прибегая к здравому рассудку, обращаясь к логике диалектического разума. Если человек осознает природную необходимость, он приобретает статус свободного существа, имеет возможность свободно распоряжаться своими

---

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

возможностями, делать выбор в изменяющихся жизненных ситуациях. В контексте рационалистической этики философ советует жить достойно в тех или иных исторических обстоятельствах.

Ключевые слова: *природа, человек, бытие-река, жизнь, смерть, разум, чувства, судьба, время, вечность, этика, стоицизм.*

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE METAPHOR OF EXISTENCE AS A RIVER IN MARCUS AURELIUS'S MEDITATIONS

The aim of this paper is to study Marcus Aurelius's considerations concerning man's attitude to the fact of the transience of existence and realization of his or her life intentions and aspirations in the context of Stoics' ethical paradigm.

Research methodology. The author uses historical, socio-cultural and system approaches to analyze the philosophical and ethical views of Marcus Aurelius, who is considered to be one of the famous representatives of Roman Stoicism. Analytical, comparative and terminological methods of cognition are also used in this study.

Results. Marcus Aurelius's reflections on the world, nature, man and his spirit contain the issues of concern that have thousands of years of philosophical discourse. Special attention is paid to the conjunction of dynamic nature and stability of existence. Central to the composition of Marcus Aurelius's philosophy is the metaphor of existence as a river, a flux of forces of nature, namely water, fire and air. Marcus Aurelius, as other Stoics, was highly influenced by the Pre-Socratic philosopher Heraclitus, who believed that the only thing permanent was change. Drawing on Heraclitus' legendary aphorism 'you cannot step into the same river twice,' Marcus considers that since man cannot change the natural state of things, he must obey the existing order, put up with wisdom of nature, taking it for the gift of life, though it is not eternal. But the reconciliation of man with the laws of nature must not be an emotionally-spontaneous act based on fear and horror, but rather a clear awareness that there is a natural need. If a person is aware of this need, he or she acquires the status of a free being and is able to reasonably control his or her abilities, to make a certain choice in the course of life situations. The reason, according to Marcus Aurelius, is the rescuer from the uncertainty in understanding of man's place in nature, in search of the meaning of life, in overcoming despair, fear and powerlessness against inevitable events, in particular, before the future of his own death and the death of those around him. In the context of the variability of existence, transience of time one should live life to the full, realize one's intentions and aspirations without violating ethical norms. In dealing with issues beyond the control of human will, man should rely upon the will of the higher forces.

Novelty. It is proved that Marcus Aurelius reasonably and convincingly substantiates the idea that overcoming the fear of the perception of the facts of constant variability of existence is possible only through the logic of the dialectical reason.

The practical significance. Information contained in this paper is of theoretical importance for further studies of the philosophy of Stoics, their ethical paradigm.

It can be used in the practice of teaching philosophical disciplines, history of the world philosophical thought and while developing textbooks for students.

Keywords: *nature, man, metaphor of existence as a river, life, death, reason, feelings, fate, time, eternity, ethics.*

Постановка проблеми. Думку про буття як про світовий потік, всесвітню ріку було висловлено в античній філософії задовго до Марка Аврелія. Зокрема вона належала одному із фундаторів діалектичного мислення — давньогрецькому мислителю Геракліту (VI ст. до н. е.). Цей легендарний філософ, за свідченням Діогена Лаертського, постійно викликав подив у співвітчизників через парадоксальний характер мислення: у молоді роки наголошував, що нічого не знає, а у зрілому віці стверджував, що знає все. Свої роздуми він виклав у книзі «Про природу», у ній містяться думки про Все, про державу і про божественне у світі (Диоген Лаэртский, 1986, с. 334). Зміст означеної книги вдалося зрозуміти не кожному, оскільки окремі думки в ній висловлено в художньо-афористичному стилі. Збереглися відомості про відгук Сократа. Коли Еврипід дав цю книгу йому для ознайомлення, а потім запитав про думку стосовно неї, Сократ відповів: «Те, що я зрозумів, — прекрасно, те, чого не зрозумів, мабуть, теж...» (Диоген Лаэртский, 1986, с. 99–100).

Згідно з Гераклітом, світ — це вічно палаючий вогонь різної інтенсивності. На думку філософа, світовий вогонь — розумна субстанція («логос»), що постійно перебуває в русі. Однією з головних думок цього мислителя є порівняння природи з потоком, рікою як символами змінюваності і плинності всього існуючого, буття. «Усе виникає за протилежностями і в цілому тече, як ріка», — стверджує він (Диоген Лаэртский, 1986, с. 335). Зазначимо, що майже синхронно висловлював аналогічні думки й давньоримський мудрець Будда: «Життя наче спалах блискавки в небі. Воно мчить мимо, як потік, по крутому гірському схилі» (Чапра Дипак, с. 119). Класичними стали думки Геракліта про те, що «все тече» і що в одну ріку неможливо увійти двічі, оскільки на того, хто входить, «течуть нові і нові води». О. Лосев зазначає, що гераклітівський образ буття як ріки став особливо знаменитим завдяки Платону, який у своїй праці «Теетет» посилався на думку Геракліта про плинність усього існуючого (Лосев, 1960, с. 353). Отже, згідно з античною діалектикою, все існує, тобто буття, плинне і суперечливе: воно як субстанція вічне і водночас складається із миттєвостей, тотожне стосовно себе, тобто залишається самим собою, й водночас змінюється і модифікується. «Геракліт, — зазначає О. Лосев, — усіляко підкреслює стабільність у зміні, сталість у мінливості, тотожність у відмінності, міру в становленні, єдність у роздвоєнні, вічність у минущості» (Лосев, 1960, с. 353). Тобто дійсність — це процес взаємопереходу буття в небуття і навпаки,

це вічне становлення (aufheben — термін, який у діалектиці згодом увів Гегель).

Стоїки у своїй концепції всесвіту, у розумінні природи в окремих положеннях солідаризуються з ученням Геракліта. Зокрема у визначенні вогню як субстанції світу, у діалектичному баченні буття як суперечливої єдності протилежностей і, нарешті, в констатації мінливості і плинності усього існуючого як в особистісному, так і в соціальному вимірах. «Завжди пам'ятай вислів Геракліта, — пише Марк Аврелій. — Для землі смерть стала водою, для води — повітрям, для повітря — вогнем і навпаки» (Марк Аврелій, 1993, с. 114–115).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом зростає інтерес до філософії стоїків. Пошлемося, наприклад, на праці Н. Н. Талеба (2018), який високо цінує практичну мудрість стоїцизму. Серед дослідників цієї школи — відомі фахівці з історії філософської думки: С. Котляревський (1995), Б. Лобановський (1993), О. Лосєв (1995), С. Ошеров (2015), В. Сапов (1995) та ін. До окремих ідей давньоримських стоїків звертався і автор цієї статті (2014), (2016).

Мета статті — у контексті етичної парадигми стоїків розглянути міркування Марка Аврелія щодо ставлення людини до факту швидкоплинності буття та реалізації нею своїх життєвих намірів і прагнень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тексти, у яких определено роздуми Марка Аврелія про світ — природу, суспільство, людину і її дух — містять проблемні (їх ще прийнято йменувати «вічними») питання тисячолітніх філософських дискурсів. Одне із них постійно перебуває в центрі його уваги, а саме: суперечливе поєднання змінюваності й усталеності буття. Найадекватнішим у цьому розумінні є метафоричний образ буття як світової ріки, нестримного потоку природних стихій (вогню, води, повітря тощо). Ось деякі думки Марка Аврелія з цього приводу: «Усі тіла плинуть у світовій матерії, наче у стрімкому потоці... Сутність Цілого подібна до стрімкого потоку: вона все забирає з собою...» (Марк Аврелій, 1993, с. 83–84).

Акцентуємо ще на одному фрагменті: «Час — це ріка, стрімкий потік того, що виникає й існує, — зазначає він. — Лише з'явиться щось, як уже проноситься мимо...» (Марк Аврелій, 1993, с. 29).

Поступово в історико-філософських дискурсах, мистецьких рефлексіях щодо реально існуючого часопростору з «легкої руки» Геракліта утвердилося його метафоричне розуміння: буття — це «ріка» (або «річка») Геракліта». Людина — одна зі складових цієї ріки, своєрідна, тимчасова, існуюча краплина в ній, яка народжується, живе і зникає, але не виходить із річкового потоку, а вічно перебуває в ньому. Ось деякі поетично-метафоричні рефлексії Ліни Костенко:

«Душа задивиться в туман і марить обрисами літа
 Чи, може, це приснилось нам
 купання в річці Геракліта?»
 (Костенко, 2011, с. 83).

«Купання в річці Геракліта» — то є філософсько-поетична думка про те, що ми постійно перебуваємо в рухливій течії буття, у лоні вічно змінюваної природи. «Звичайно, Річки Геракліта як такої в природі немає, — пише О. Пахльовська. — Але тим більше вона є. Тим більше — вона скрізь» (Пахльовська, 2011, с. 12).

«Річка Геракліта» — це екзистенційне дзеркало», — констатує Д. Дроздовський і зазначає, що вірші Л. Костенко містять відголоски античного стоїцизму (Дроздовський, 2011, с. 281, 292).

Марк Аврелій, як і попередні до нього стоїки, акцентує на суперечливій сутності природи: природа і породжує все існуюче із самої себе, і знищує його в існуючих формах. Вона і милує, і карає людину: дарує їй життя і насилає смерть. «*Vix ogitum, motimur*» («Ледве ми народжуємося, одразу ж умираємо») — у цьому латинському вислові вміщено глибоку мудрість. Як же поєднати у свідомості не філософа-діалектика, а, скажімо, пересічної людини уявлення про таку суперечливу і, навіть більше, — підступну, в аспекті емоційного сприйняття, сутність природи? Осмислюючи це питання, навіть Марк Аврелій, незважаючи на свій світоглядний раціоналізм і схильність до «холодної» розумової рефлексії, не може повністю позбутися емоційно-занепокоєного ставлення до означеної вище «підступної» дії природи. Звернімося до окремих фрагментів із текстів філософа: «Як швидко все щезає: самі тіла у світі, пам'ять про них у вічності!»; «Час людського життя — мить; його сутність — вічна плинність...»; «Як швидко поглинає все вічність і скільки вона вже поглинула!»; «Лише з'явиться що-небудь, а вже проноситься мимо...»; «Усе є марним, нетривким, підлягає щезанню»; «Скільки людей славетних пішло в небуття! А скільки з тих, хто прославляли їх, уже давно в могилі?»; «Усе матеріальне дуже швидко поглинається світовим розумом. І пам'ять про все з неменшою швидкістю щезає в могилі вічності»; «Скоро ти забудеш про все, й усі водночас забудуть про тебе»; «Уже небагато часу, і ти будеш ніщо і ніде, як Адріан і Август»; «Усе підлягає зміненню І ти сам перебуваєш у процесі постійного переходу в інше і часткового вмирання. Так й увесь світ теж... Незмінним є круговорот світу у своєму русі догори й донизу, із вічності у вічність»; «Глінна матерія, що входить до складу кожної речовини: вода, пил, кістки, прах» (Марк Аврелій, 1993, с. 11, 12, 29, 49, 53, 55, 57, 67, 83, 85).

Як же людині жити, як позиціювати себе в такому приречено-трагічному сприйнятті існуючої реальності? У контексті загальної

світоглядної парадигми стоїків Марк Аврелій наголошує: те, що тобі підвладне, роби добродісно, виважено і мудро; те ж, що непідвладне тобі, сприймай як належне, не зважаючи навіть на його негативні наслідки для тебе особисто і для всієї спільноти в цілому. Оскільки людина не може змінити природний стан речей, вона повинна підкоритися існуючому порядку, змиритися з мудрою природою, дякувати їй за подароване життя, хоча воно й невічне. У книзі десятий своїх «Роздумів» Марк Аврелій відзначає: «Людина, котра володіє знанням і розумінням про своє місце у світі, з благоговінням і вдячністю звертається до природи, яка все дарує і все забирає в неї, з такими словами: “Дай, що побажаєш, і візьми, що потребуєш ...”» (Марк Аврелій, с. 93). «... Чини так, як приписує твоя природа, і змиряйся з усім тим, що створює загальна природа», — наставляє філософ (Марк Аврелій, 1993, с. 116).

Але, на думку Марка Аврелія, примирення людини із законами природи має бути не емоційно-стихійним актом, що ґрунтується на страху й жаху, а чітким усвідомленням того, що в природі об'єктивно існує природна необхідність. Якщо людина усвідомила цю необхідність, вона набуває статусу вільної істоти і має змогу вільно розпоряджатися своїми можливостями, робити певний вибір у перебігу життєвих ситуацій. Але все це можливе за умови звернення людини до власного розуму. Саме розум, на думку філософа, є рятувальником від невизначеності в розумінні нею свого місця в природі, в пошуку сенсу, в переборенні розпачу, страху і безсилля перед невідворотними подіями, зокрема перед перспективою власної смерті і смерті оточуючих її людей.

Аргументовано і переконливо Марк Аврелій доводить, що побороти відчуття жаху в сприйнятті факту постійної змінюваності буття, щезання миттєвостей у швидкоплинному житті можна лише вдаючись до здорового глузду, «холодного» розсудку, звертаючись до логіки діалектичного розуму. А вони підказують людині: природу і життя слід сприймати такими, якими вони є насправді. «Постійно думай про вічність в її цілісності, і про її сутність, і про те, що кожна окрема річ, порівняно з нею — маленьке зернятко, а порівняно з часом — поворот буравчика» (Марк Аврелій, 1993, с. 44). «*Folus similes homines*» (Люди подібні до листя дерев) — говорить в одному латинському вислові. Філософ звертається до «Гліади» Гомера, до її образного порівняння людини і людства загалом, його окремих поколінь, з листям дерев. «Вітер зриває і скидає на землю листя... Так і покоління людей, — пише Марк Аврелій. — Потім ліс на заміну старого народжує нове листя... Короткочасність притамана всьому існуючому. Ти ж прагнеш, щоб усе існувало вічно. Мине ще небагато часу, і ти сплющиш очі, і того, хто поховає тебе, невдовзі буде оплакувати хто-небудь інший» (Марк Аврелій, 1993, с. 97–98).

Розумне ставлення до співвідношення миті і вічності — ось що бажано для душевного спокою людини. «Хто зволікає упорядковувати своє життя, — зазначав М. Монтень. — подібний до того простака, який чекає, доки річка пронесе усі свої води; а вона тече й тече, і буде текти вічно» (Монтень, 2017, с. 149). Зазвичай життя людини закінчується раніше здійснення усіх її намірів і задумів. Природа не зважає на них, у неї своя логіка і свої правила гри, вони невідомі людині. «Коли б не спостигла її доля, — відзначає Марк Аврелій, — її життя не буде закінчене, як про трагедійного актора говорять, що він залишив сцену, не догравши ролі» (Марк Аврелій, 1993, с. 97–98). У контексті вічності люди урівнюються не лише за тривалістю свого життя, а й за рівнем соціального статусу, за суспільною значимістю (слава, пошана, заслуги тощо). «Смерть урівняла Олександра Македонського з його погоничами мулів», — пише філософ (Марк Аврелій, 1993, с. 97–98). Він також нагадує кожному, кого занадто бентежили людська доля і сенс людського буття, що людина в масштабах вічності живе лише мізерну мить — тут і зараз. Усе минуле вже відійшло в часі, а майбутнє невідоме для нас.

Але чи може людина в таких «перманентних» умовах існування самореалізуватися, жити «блаженим життям», або ж хоча би наблизитися до нього? Як пересічній людині визначитися в житті, цінувати себе, мати якусь надію на достойне життя? Звернімося до етичних настанов Марка Аврелія. «Піклуйся про справу, яка зараз на часі, щоби виконувати її з гідністю римлянина і мужа, з повною серйозністю, щирістю, любов'ю до людей і справедливістю. Позбудься інших турбот. Досягнеш успіху, якщо кожна справу будеш виконувати як останню у своєму житті, звільнишся від нерозсудливості, спричиненої пристрастями, від зневаги до повелінь розуму, лицемірства, самолюбства і невдоволеністю власною долею. Бачиш, які скромні ці вимоги? Виконуючи їх, кожний зможе досягти блаженного, божественного життя. Та навіть і самі боги від того, хто буде їх виконувати, нічого більше не вимагатимуть» (Марк Аврелій, 1993, с. 9).

Висновки. Отже, в контексті раціоналістичної етики стоїків Марк Аврелій радить достойно жити в тих історичних і конкретно побутових обставинах, які випали на долю людини. В умовах мінливого буття, швидкоплинного часу живи теперішнім, радить він, по можливості, найповніше реалізуй свої наміри і прагнення, стався до людей, не порушуючи загальноетичних норм, роби те, що необхідно для свого блага і блага ближнього. У вирішенні питань, які не підвладні людській волі, покладайся на волю вищих сил.

Перспективи подальших досліджень полягають у здійсненні можливих інтерпретацій ідей і принципів етичної парадигми стоїків.

Список посилань

- Дроздовський, Д. (2011). Хвилі часу (с. 280–321). *Костенко, Л. В. Річка Геракліта*. Київ: Либідь.
- Дяченко, М. (2016). Етична парадигма давньоримських стоїків. *Культура України*. Вип. 52. Харків: ХДАК.
- Дьяченко, Н. (2014). *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Опыт прочтения*. Харьков. Издатель Савчук О. О.
- Костенко, Л. (2011). *Річка Геракліта*. Київ: Либідь.
- Котляревский, С. (1995). *Марк Аврелий. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва: Республика.
- Лобановский, Б. (1993). Предисловие. *Марк Аврелий. Наедине с собой. Размышления*. Киев-Черкассы: Collegium Artrum Inc., Ltd РИЦ «Реал».
- Лосев, А. (1960). *Гераклит. Философская энциклопедия* (Т. 1). Москва: Советская энциклопедия.
- Марк Аврелий (1993). *Наедине с собой. Размышления*. Киев-Черкассы: Collegium Artrum Inc., Ltd РИЦ «Реал».
- Монтень, М. (2017). *Опыты: полное издание в едином томе*. Москва: Э.
- Ошеров, С. (2015). *Сенека: философ, прозаик, поэт*. Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус.
- Пахльовська, О. (2011). Невидимі причали (від упорядника) (с. 5–20). *Костенко, Л. В. Річка Геракліта*. Київ: Либідь.
- Сапов, В. (1995). *О опытах и стоицизме. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва: Республика.
- Талєб Нассим Ніколас (2018). *Чорний лебедь. Під знаком неопределенности*. Москва: КоліБри, Азбука-Аттикус.
- Чопра Дипак (2017). *Семь Духовных Законов Успеха: как воплотить мечты в реальность. Практическое руководство*. Москва: ООО Книжные издательство «София».

References

- Drozdovskiy, D. (2011). Waves of Time (pp. 280–321). *Kostenko, L. V. The Heraclitus River*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Diachenko, M. (2016). Ethical paradigm of ancient Roman Stoics. *Culture of Ukraine*. Issue 52. Kharkiv: KhSAC. [in Ukrainian].
- Diachenko, N. (2014). *Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius. Reading experience*. Kharkiv. Savchuk O. O. Publisher. [in Russian].
- Kostenko, L. (2011). *Heraclitus River*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Kotliarevskiy, S. (1995). *Marcus Aurelius. Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. Moscow: Respublica. [in Russian].
- Lobanovskiy, B. (1993). Foreword. *Marcus Aurelius. Alone with myself. Reflections*. Kiev-Cherkassy: Collegium Artrum Inc., Ltd RIC “Real”. [in Russian].
- Losev, A. (1960). *Heraclitus. Philosophical Encyclopedia* (Vol. 1). Moscow: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
- Marcus Aurelius (1993). *Alone with myself. Reflections*. Kiev-Cherkassy: Collegium Artrum Inc., Ltd RIC “Real”. [in Russian].

-
- Montaigne, M. (2017). *Essays: Complete edition in one volume*. Moscow: E. [in Russian].
- Osherov, S. (2015). *Seneca: philosopher, prose writer, poet*. St. Petersburg: Azbuka, Azbuka — Atticus. [in Russian].
- Pakhlovska, O. (2011). Invisible berths (from the compiler) (pp. 5–20). *Kostenko, L. V. The Herculite River*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Sapov, V. (1995). *About experiences and stoicism. Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. Moscow: Respublica. [in Russian].
- Taleb Nassim Nicholas (2018). *The Black Swan. Under the sign of uncertainty*. Moscow: KoLiBri, Azbuka-Atticus. [in Russian].
- Chopra Deepak (2017). *Seven Spiritual Laws of Success: how to make dreams come true. A practical guide*. Moscow: LLC Book Publishing House “Sofia”. [in Russian].

Надійшла до редколегії 20.08.2019 р.